

VELİEFENDİ BASMA FABRİKASI ÖRNEĞİ BAĞLAMINDA FABRİKA-YI HÜMAYUNLARDA AVRUPALI USTALARIN YERİ VE ÖNEMİ

Özet

Osmanlı Devleti'nde 1840'lı yıllarda, Avrupa'daki benzerleri gibi inşa edilmiş ve Fabrika-yı Hümayun olarak anılan sanayi kuruluşları vücuda getirildi. Bu fabrikaların makine ve teknik aksamlarının büyük bir bölümü Avrupa'dan ithal edildiği gibi, bu mekanizmaları kullanacak usta ve teknisyenler de yurt dışından getirildi. Yakın zamana kadar tarih literatüründe yer alan değerlendirmelerin aksine, Fabrika-yı Hümayunların açıldığı ilk birkaç sene dışında, yabancı ustaların sanayi kuruluşlarında gerçekleştirilen üretim üzerinde her hangi bir belirleyici vasfı ya da ağırlığı bulunmamaktaydı. Yüzlerce personelin istihdam edildiği Fabrika-yı Hümayunlar'da yabancı ustaların sayısı genellikle birkaç kişi ile sınırlıydı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sanayi, Fabrika, Avrupalı Ustalar.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF EUROPEAN MASTERS IN THE IMPERIAL FACTORIES IN THE CONTEXT OF VELİEFENDİ CHINTZ FACTORY

Abstract

Some Industrial Enterprises, which were called Fabrika-yı Hümayun and built like European ones, had been established in the Ottoman Empire in the 1840s. The majority of the machinery and mechanical parts of these factories had been imported from the Europe, and also the masters and technicians, who were to use these equipments, had been brought from abroad. However, in contradistinction to some evaluations in literature, which were accepted until quite recently, these foreign masters had not been determinative and did not play a massive role on the production in the Industrial Enterprises apart from the first few years of the Fabrika-yı Humayun. There were only a few foreign masters in these Imperial Factories, which had had hundreds of employees.

Keywords: Ottoman, Industry, Factory, European Masters.

GİRİŞ

Tanzimat Dönemi’nde, önemli bir bölümü Hazine-i Hassa tarafından sağlanan kaynaklarla çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren fabrikalar kuruldu. Aralarında Veliefendi Basma Fabrikası’nın da bulunduğu bu tesisler; Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmit Çuka Fabrikası ve Hereke Kumaş Fabrikası gibi sanayi kuruluşlarından oluşmaktaydı. Fabrika-yı Hümayun olarak anılan bu tesislerde Avrupalı ustalar da çalıştırılmaktaydı. Yakın zamanlara kadar, arşiv kaynaklarına dayanmaksızın yapılmış Osmanlı sanayisi ile ilgili çalışmalarda, Tanzimat Dönemi’nde kurulan Fabrika-yı Hümayunlar’da yabancı ustalara-teknisyenlere yönelik ciddi bir bağımlılıktan söz edilmektedir. Örneğin; Tanzimat Dönemi Osmanlı sanayi kuruluşlarına ilişkin önemli bir çalışmanın sahibi olan Clark, Tanzimat sonrasında kurulan Osmanlı fabrikalarının iki tipik özelliğinin olduğunu aktarır: Yeni kurulan fabrikalarda makinelerin çoğu yurt dışından (Avrupa’dan) ithal edildiği gibi bu makineleri çalıştıracak ustalar da son derece yüksek maaşlar ödenerek yine Avrupa’dan getirilmişti (Clark 1992: 43).

Devlet fabrikalarında gerçekleştirilen üretimde Avrupalı ustaların hayati rolü hususunda yerli ve yabancı uzmanların geneli hemfikirdir. 19. yüzyılın ortalarında kamu yatırımlarıyla kurulan fabrikalarda ve özellikle tekstil sektöründe faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarındaki üretimde kullanılan makine ve tezgâhlar çoğunlukla Avrupa’dan ithal edilerek bunların kurulup işletilmelerinde de yine yabancı uzmanlardan istifade edilmiştir. Hatta işçi temininde çoğunlukla Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimlerden yararlanılmıştır (Aytemur 2010: 52). Üstelik yakın zamanlara kadar yerli araştırmacıların geneli tarafından Fabrika-yı Hümayunlar’da çalışanların etnik özelliklerine dair yapılan değerlendirmelerde de Türkleri dışarıda tutan yorumlara sıkça rastlanır. Örneğin, Abdülmecit zamanında kurulan fabrikalarda çalışanlar arasında Türklerin sayısı çok azdır. Üstelik bu tesislerde çalışan Türkler de fazla tecrübe gerektirmeyen yerlerde çalıştırılmaktadır (Turgut 1985: 506).

FABRİKA-YI HÜMAYUNLARDA AVRUPALI USTALARIN YERİ VE ÖNEMİ

Türkleri, sınai üretim faaliyetlerinden dışlayan ve sanayi tesislerindeki imalat faaliyetlerinin ise yabancılar veya Osmanlı tebaasından olan Gayr-ı Müslimler tarafından yapıldığı yönündeki değerlendirmeler realiteyle örtüşmemektedir. Osmanlı toplumunda çeşitli dinî ve etnik cemaatler arasında gündelik yaşamda oldukça yaygın, hatta yakın denebilecek ilişkiler olmasına rağmen, iktisadi hayatta “etnik işbölümü” adı altında yapılmış temelsiz ve bayağı genellemeler hüküm sürmektedir. Osmanlı tarihi hakkında yapılmış bilimsel çalışmaların geneli yaygın bir biçimde tekrarlana gelen

yorumlarda, esas olarak belirli etnik ya da dinî grupların belirli işleri yapmaya, doğaları gereği özellikle yatkın olduğu savına (ya da peşin hükmüne) dayanmaktadır. Dolayısıyla bu tür iddialara göre, mesela Türkler (Müslümanlar), belirli işleri yapıyor, ama birtakım işleri de yapamıyorlardı. Türkler hayal gücünden yoksun ve sıkıcı ama dürüstlerdir; ayrıca askerlikte ve idarecilikte iyi idiler. Çeşitli mezheplere mensup Hristiyanların her grubu ise değişik mesleklerde uzmanlardı. Bu üstünkörü ve gerçek dışı genellemeler, tarih yazımının başka alanlarında haklı olarak geçersiz sayılmaktadır. Oysa bu tür klişeler Osmanlı ya da Ortadoğu toplumlarının tarihine ilişkin yapılan çalışmalarda varlığını hâlâ sürdürmektedir (Quarter 2004: 259-260). Basma Fabrikası çalışanları, dinî mensubiyetlerine göre kategorize edildiğinde personelin yarısından fazlası Müslimlerden oluşmaktaydı. Gayr-ı Müslim Osmanlı vatandaşları arasında ise vasıfsız işçi statüsünde değerlendirilebilecek olan hamallar da bulunmaktaydı (BOA, HH. d. 563, vr. 29).

Yakın zamanlara kadar kaleme alınmış eserlerde yer alan, devlet fabrikalarında yabancı uzmanları önemli bir mevkiye konumlandıran değerlendirmelere rağmen, Fabrika-yı Hümayunlar'da çalışan yabancı personelin görevlerini ve üretimdeki ağırlıklarını fazla abartmamak gerekir. Zira arşiv vesikalarına dayalı olarak yapılmış çalışmalarda verilerden de açıkça anlaşılmaktadır ki, Tanzimat Dönemi'nde kurulan Fabrika-yı Hümayunlar'da yabancı uzmanların sayısı oldukça sınırlıdır. Nitekim 1846 yılında Hereke Fabrikası'nda çalışan 148 personelin yalnız sekizi Avrupalı (Frenk) idi. Bu kişiler ve aylıkları şöyleydi: Ustabaşı Füstomoni (2.200 kuruş), İpek Ustası Hamani (2.000 kuruş), İplikçi Vasili (1.433 kuruş), Kurdelâcı Guttudi (1.075 kuruş), Kurdelâcı Eğu (1.075 kuruş), Cilacı Galiyor (1.433 kuruş), Çulhacı Delonon (1.075 kuruş) ve Veznedar Jek (2.867 kuruş) (Buluş: 313-314.). Yine İzmit Çuka Fabrikası'na ilişkin yapılmış bir diğer çalışmadaki verilere göre de 1846-1847 yılında fabrikada 307 kişi çalışmaktadır ki bunların yalnızca yedisi Avrupa'dan getirilmiş ustalardır. İzmit Çuka Fabrikası'ndaki Avrupalı ustaların isimler ve aylıkları ise şöyleydi: Fabrikatör Neys (11.000 kuruş), Usta Ceyms (2.750 kuruş), Boris Horsan (1.907 kuruş), Edward (1.558 kuruş), Çars (1.284 kuruş), Ted (1.284 kuruş) (Karavar 2007: 67-69). Üstelik sadece devlete ait sanayi kuruluşlarında değil, özel sektör tarafından işletilen tesislerde de benzer bir durumun geçerli olduğu anlaşılıyor. Zira 1850'lerin başında Bursa şehrinde buhar veya su gücü ile çalışan ve Avrupa'daki benzerleri model alınarak kurulmuş olan 14 ipek fabrikası bulunmaktaydı. Bu tesislerde 1700 civarında işçi çalışmaktaydı. Bunlardan 20 kadarı fabrikaların sevk ve idaresinde görevlendirilmek üzere Fransa ve Avusturya'dan getirilmiş işçi ve mühendislerdi (Önsoy 1985: 224). Geri kalanlar ise

Müslim ve Gayr-ı Müslim Osmanlı vatandaşlarından oluşmaktaydı. Benzer bir durum Basma Fabrikası için de geçerliydi. Basma Fabrikası’nda da 1850’li yıllarda çalışmakta olan 300 civarındaki işçinin yalnız yedisi Avrupalı ustaydı. Dolayısıyla eldeki belge ve bilgilerden son derece net bir şekilde anlaşılıyor ki Basma Fabrikası’ndaki yabancı ustaların bu tesiste gerçekleştirilen üretim üzerinde hayati bir önemi ya da ağırlığı bulunmamaktaydı.

Sınırlı düzeyde de olsa Avrupalı uzmanlara hiçbir şart ve durumla bağımlı olmak istemeyen Osmanlı devlet adamlarının yerli zanaatkârların yetiştirilmesi ve sanayi kuruluşlarında istihdam edilmeleri hususunda özel bir gayret içinde olduklarına temas gerekir. Nitekim 19. asırda kamu kaynaklarıyla kurulan sanayi tesislerinin yanı sıra yerli veya yabancı özel şahıslara verilen fabrika imtiyaz sözleşmelerinin hemen hepsinde, imtiyaz sahibi, usta makinist ve fen memuru gibi teknik-uzman personel dışında, fabrikalarda çalıştırılacak işçilerin Osmanlı tabiiyetinde olmaları hükmü yer almıştı (Ökçün 1972: 162). Üstelik Osmanlı devlet adamlarının sınıai meziyetleri Müslüman kesimin öğrenmesinden ayrıca memnuniyet duymakta oldukları hususuna da temas etmek gerekir. Hereke Fabrikası’ndan Paris’e, sanayi tahsiline gönderilen isimlere ilişkin yazışmalarda, Sultan Abdülmecit’in Ali Efendi ve rüfekası için yapmış olduğu değerlendirmede bu memnuniyet son derece dikkat çekici bir tarzda ifade edilmektedir. Sultan Abdülmecit iradesinde, Ali Efendi ve arkadaşlarının Osmanlı tebaası olmaları ve “özellikle Müslüman olmaları” hususunu vurgulamakta ve böyle gerekli bir fen için Müslüman işçilerin Avrupa’ya giderek meslekleri hakkında malumat sahibi olmayı istemelerinin kendisini duygulandırdığını dile getirmekteydi (BOA, *HH. d.* No: 255, vr. 10).

TARİHSEL SÜREÇ BOYUNCA OSMANLILARIN YABANCI USTALARLA OLAN MÜNASEBETLERİ

Osmanlıların yabancı ülke vatandaşı olan uzmanları kendilerine ait kurum ve kuruluşlarda istihdam etmelerinin tarihi neredeyse kuruluş dönemlerine kadar gitmektedir. Nitekim XV. yüzyılda Balkanlar’daki dökümhanelerde çalışanların çoğu bölge halkından olan Sırp ve Bosnalılar’dan oluşmakta, ancak bunların dışında Macar, İtalyan, Alman ve Fransız gibi yabancılar da bulunmaktaydı (Aydüz 1998: 813). Osmanlılarda yeni teknolojinin aktarılmasında önemli yerleri bulunan yabancı teknisyenler ve ustalar, Enderûn’daki muşere-horâna bağlı olan ehli hiref teşkilatına mensuptular. Klasik Dönem’de Gayr-ı Müslimlerin istihdam edildiği bir diğer alan da top dökümhaneleriydi. Osmanlılar, Avrupa’da gelişen yeni top ve tüfek teknolojisini

Tophane’ye aktarmak için bir yandan Avrupa ve Balkanlardan getirttikleri usta ve teknisyenlerden yararlanıyor öte yandan savaş esirleri arasında ateşli silahlar konusunda bilgi sahibi olanları tespit ederek ilgili tesislerde çalıştırıyorlardı (Aydüz 1998: 814). Klâsik Dönem’de Osmanlıların Avrupa devletlerine mensup kişileri istihdam ettiği askerî alanlardan bir diğeri de donanmadaki gemiler ile tersanelerdir. Osmanlılar, Avrupalı bazı gemicilerden gemi yapımının yanında haritacılık alanında da istifâ etmişlerdir (Aydüz 1998: 802). Bu örnekler, tüm tarihleri boyunca Osmanlıların Batı dünyasındaki bilimsel gelişmeleri yakından izlemeye çalıştıklarını göstermesi açısından önemlidir (İhsanoğlu 1992: 134).

19. asır ortalarında kurulan diğere devlet fabrikalarında olduğu gibi Basma Fabrikası’nda da Avrupalı ustalar çalıştırıldı. Ancak başka bir ülkenin üretim teknolojisini, üretim teknikleri ithal etmek, hatta imalatı gerçekleştiren makinelerin yanı sıra bunları kullanacak kalifiye elemanların (ustaların) transferi, ne Osmanlı ne Avrupa ve ne de dünya tarihi için yeni veya sıra dışı bir durumdur. Dolayısıyla 19. asırda Osmanlıların başka bir ülkeden gerek teknoloji ve gerek o teknolojiyi kullanacak kalifiye personel (usta) ithali tarihte ne ilk ne de son kez gerçekleşmiş bir olaydır. Tarih boyunca tüm toplumlar maddesel düzeyde çeşitli ürünleri ve mamul maddeleri değış-tokuş etmeleri ve bunu meşru kabul ettikleri gibi, fikirsel ve teknolojik meselelerde de yoğun bir alışveriş gerçekleştirmişlerdir. Ülkeler arası teknoloji ve iş gücü transferi hadiselerine geçmişte ve günümüzde batılı ve doğulu pek çok toplumda rastlanmaktadır. Mesela Orta Çağ Avrupa’sında, doğudaki İslam ülkelerinden gayet ince ve sanatkârane dokunmuş kumaşların ithali büyük hacimlere varınca batıdaki müteşebbisler bu sanayi dalında büyük bir servet kaynağı olduğunu görmüş ve Fransa ile İtalya’nın çeşitli merkezlerinde dokuma tezgâhları kurmaya başlamışlardı. Avrupa’da bu tezgâhlar ilk kez kurulduğunda Müslüman usta ve sanatkârlar istihdam edilmişti (Bakır 2001: 754-756). Keza 18. asır ortalarında Fransa’da Hint işi ipek ve pamuk mamullerinin gördüğü ilgiden rahatsız olan Fransız hükûmeti, bu ürünlerin ithaline son vermek ve ülke topraklarında söz konusu mamullerin muadili olan kumaşları vücuda getirmek için Hindistan’dan usta getirtilmesi yönünde girişimde bulunmuştu (Yılmaz 1992: 778-779).

18. yüzyılın sonlarında, yani Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmekte olduğu yıllarda, üretim tekniklerinde meydana gelen yeni teknolojileri tanımak ve kullanmak ihtiyacı doğrultusunda Osmanlı ülkesine getirilmeye başlanan yabancı teknik uzmanların sayısında artış yaşanmaya başladı. Nitekim ilk olarak I. Abdülhamit devrinde askerî sanayi müesseselerine yeni bir düzen vermek için Avrupa’dan ustabaşılar ve kalifiye elemanlar getirildi (Karal 1996: 214). Ancak Osmanlılarda 18. yüzyıl sonlarına ve hatta

19. asır başlarına kadar olan dönemde yabancı teknisyenlere yönelik ciddi bir bağımlılıktan söz edilemez. Fakat bu gerçeğe rağmen, 18. ve 19. yüzyıllarda askerî fabrikalarda istihdam edilen yabancı teknik personele ilişkin çeşitli eserlerde yapılan değerlendirmelerde, ortaya çıkan yenilikler ve gelişmeler doğrudan bu yabancı personele bağlanmakta ve yerli unsurların katkıları genellikle göz ardı edilmektedir. III. Selim, ıslahat hareketlerinin daha en başında, Fransa’dan Françesko isimli bir teknisyen getirtmiş ve İstanbul Baruthanesi’nde daha kaliteli ve çok miktarda barut imal edecek iki adet çarkın yapımı için kendisine gerekli tüm imkânlar sağlanmıştı. Françesko, Baruthane-i Âmire’de çalışmalara başlamış ve hem su gücüyle ve hem de hayvan kuvveti ile çalıştırılabilen iki adet çarkı bitirmeyi başarmıştı. Ancak çarkların bitirilmesinden sonra yapılan denemede, iki beygirle döndürülmesi gereken çarklar kımıldatılamamış ve daha fazla zorlanınca da kırılmıştır. Bu başarısız neticeden haberdar olan III. Selim hiddetlenerek Reîsü’l-küttâb Raşid Efendi’den yeni bir ustanın bulunmasını istemiştir. Bunun üzerine Râşid Efendi’nin saatçisi olan Ermeni tebaasından Arakel Dadyan, daha önceki yıllarda değirmen ustalığı da yapmış olduğu için Sultan’a tavsiye edilmişti. Çarkların yapımıyla görevlendirilen Arakel Usta, derhal baruthaneye gidip çarkı muayene etmiş ve hatasını tespit ederek bunların onarımını gerçekleştirdiği gibi bu çarktan daha üstün niteliklere sahip başka bir çarkın yapımını da gerçekleştirmiştir (Çetin 2002: 813). Görüldüğü gibi 18. yüzyılın sonları gibi geç bir tarihte Baruthane’de gerçekleştirilen bu gelişme yabancı uzman sayesinde değil, yerli ustanın hünerinin sonucunda gerçekleştirilmişti.

1800’lü yılların başında, Beykoz’da Hünkâr İskelesi civarında yapımına karar verilen Kâğıt Fabrikası’nın inşaatı tamamlanarak imalata başlanmıştı. Ancak fabrikada imalata başlanan ilk dönemde bazı makine ve edevatın noksanlığı da göze çarpmaktaydı ve bir yandan da bu eksikler giderilmeye çalışılıyordu. Nitekim gelişmeleri yerinde görmek isteyen III. Selim, Kâğıt Fabrikası’na teşrif etmiş ve bu tesiste üretilen mamulleri teker teker inceleyerek çalışanlardan bilgi almıştı. III. Selim, Kâğıt Fabrikası’nı gayet sağlam bir şekilde inşa eden Karabet Kalfa’ya, kâğıt kalıplarını yapan Kuyumcu Askeroğlu Artin’e ve kâğıt tezgâhlarının edevat, çark ve milleriyle civata ve çuha tezgâhını yapan Demircibaşı Çilingir Hezarfen Artin’e muafiyet tanımıştı (BOA, C. İKT. 21/1023: 1 Kasım 1805). Görüldüğü gibi Beykoz’daki bu tesisin kuruluş aşamasında dışarıdan herhangi bir teknik yardım almasına gerek duyulmamıştı. Çünkü yerli teknolojik bilgi yeterli bir düzeydeydi.

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLILARIN YABANCI USTALARA BAĞIMLI HÂLE GELDİKLERİ ALANLAR

Yakın zamanlara kadar, Osmanlı tarihi hakkında bilinenlerin sınırlı olması ve Osmanlılara karşı ön yargılı fikirlere sahip olunması nedeniyle, bu imparatorluğun Batı’ya, Batılı etkilere ve teknolojiye kapalı olduğu düşünülüyordu. Aslında Osmanlıları teknolojik gelişimin dışında tutmak isteyenler, Avrupa’da teknolojik buluşlara ve yeniliklere imza atan devletlerin bizzat kendileriydi. Nitekim Avrupa’da sanayileşme hareketlerinin tek bir merkezden yönetilmediği ve icatların çeşitli odalarda geliştirilmekte olduğu dönemlerde, yeni teknolojilerin çok sıkı bir şekilde korunmaya çalışıldığı bilinmektedir (Çetin 2002: 812). Nitekim Batılı araştırmacı Murphy’de, aslında Osmanlıların yeni teknolojik gelişmeleri benimsemeye, tatbik etmeye, yabancı teknolojiyi kullanmaya açık bir toplum olduğunu, ancak sermaye sıkıntısı yaşayan imparatorluğun kasıtlı olarak Kuzey Atlantik ekonomileri tarafından dışlandığını ve Batı dünyası ile teknolojik alışverişin dışında tutulması sonucunda geri kaldığını düşünmektedir (Murphy 1992: 17).

Osmanlılar, farklı inançlara mensup toplumların teknolojik yeniliklerini almakta herhangi bir mahzur görmedikleri gibi, Müslüman olmayan uzmanları devlete ait sanayi kuruluşlarında istihdam etmek hususunda da herhangi bir çekimser tavır sergilememişlerdi. Son yıllarda yapılan araştırmalardan da anlaşılmıştır ki, Osmanlılar ister kendi tebaası olsun isterse yabancı bir ülkenin vatandaşı olsun, İslam dinine mensup olmayan kişileri, farklı dinî inançları sebebiyle istihdam etmek hususunda hiçbir zaman en ufak bir tereddüt göstermemiştir.

Rami Mehmet Paşa, 1703 yılında İstanbul’da bir dokuma manifaktürü inşa etmeye karar vermişti. Açmayı düşündüğü işletmede çalışmak üzere, Selanik’ten yünlü dokuma ve Bursa’dan da ipekli dokuma ustaları davet etmiş ve hatta ipekli alanında Avrupa’dan da dokuma ustalarının getirilmesi için teşebbüste bulunmaya karar vermişti. Rami Mehmet Paşa eyleme geçmeden sadaret mevkiinden ayrıldı. Onun bu fikrini 1710 senesinde Çorlulu Ali Paşa hayata geçirdi. Ali Paşa, sarayın bahçesinde kurmayı düşündüğü dokuma fabrikasında çalıştırılmak üzere Selanikli Yahudilerin yanı sıra imparatorlukta yaşayan Fransız dokumacılarından da yararlanmayı planlamıştı. Ne var ki Fransız otoriteleri buna izin vermeyerek, Osmanlı topraklarında yaşayan Fransızlara, yeni kurulan Osmanlı dokuma tesislerinde görev almamalarını, şayet daha önce bu tesislerde iş başı yapanlar olmuş ise derhal Fransa’ya geri dönmelerini ihtar etti. Hatta uyarıları dikkate almayan Fransız ustaların ülkeye dönüşlerinin ardından

cezalandırılmaları gayesiyle uygun bir süre hapsedilmeleri istenmekteydi. Üstelik sadece Fransa değil, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştireceği yatırımlar karşısında ticaretleri tehlikeye girecek diğer devletler, İngiltere ve Hollanda da benzer yatırım girişimlerine karşı ortak bir tavır takınmaya karar verdiler (Yılmaz 1993: 1658).

Avrupalı devletlerin teknolojik yenilikleri kendi tekellerinde tutmaya yönelik bu tür muhafazakâr tavırları 19. asrın ortalarına kadar devam etti. Dolayısıyla 18. yüzyılda vasıflı iş gücünü muhafazaya yönelik önlemler, üretim faaliyetlerini gerçekleştiren makinelerin ihracına getirilen yasaklarla daha da genişletildi. Nitekim 19. yüzyılın başlarında, Beykoz Çuka Fabrikası'nın kurulması çalışmaları esnasında yapılan değerlendirmelere de yansıdığı üzere, Çuka Fabrikası için Avrupa'nın hangi ülkesinden makine ithal edilmesi gerektiği yönündeki suale verilen cevabi yazıda, İngiltere'de yurt dışına makine ihraç yasağının var olduğu hususuna temas edilmekteydi (Kütükoğlu 1981: 547). Ancak tüm korumacı tedbirlere ve yasaklamalara rağmen başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın sanayi sektöründe önde olan ülkeleri, nitelikli iş gücü ve makine ihracatının önüne geçemeyince, bu tür uygulamalara son vererek teknolojik üstünlüklerini korumak gayesiyle farklı yöntemlere başvurdu ve uluslararası patent uygulaması bu gereksinimlerin sonucunda gelişmeye başladı.

Buhar makinesinin üretim sürecine dahil olmasıyla birlikte, bu icadın ilk dönemlerinden itibaren, buhar makinelerine ilişkin teknolojik gelişmelerin dışında kalan Osmanlılar, söz konusu yeniliğin ithalinde Batı'ya tam manasıyla bağımlı hâle gelmişlerdi. Buhardan enerji sağlayan makineler ile buhar enerjisi ile çalışan araçlar, ilk kez II. Mahmut zamanında ve onun iradesi doğrultusunda Osmanlı ülkesine getirildi. Osmanlı Devleti'ndeki ilk buhar makineleri askerî tesislerde kullanıldı. Nitekim 1833-1839 yılları arasında, İstanbul tersanelerinde, top ve tüfek imalatı gerçekleştirilen askerî tesislerde buhar gücünden istifade edilmeye başlandı. Avrupa'dan ve özellikle İngiltere'den, yeni icat edilmiş araç, gereç ve makinelerin yanı sıra, hem bu makineleri kullanacak ve hem de söz konusu yeni teknolojik mekanizmaların sevk ve idaresini Osmanlı vatandaşlarına öğretecek uzmanlar (mühendisler ve teknisyenler) getirildi (Giz 1970: 7). 1850'li yılların sonuna kadar, Avrupalı teknik personele duyulan gereksinim sebebiyle, Vapur-u Hümayunlar'da ve Tersane-yi Amire Fabrikaları'nda istihdam edilmiş çarkçıların maaş ve tayinatına dair çeşitli hususlarla Osmanlı yöneticileri yakından ilgilenmişlerdi (BOA, A. MKT. NZD. 97/67: 30 EKİM 1853). Nitekim Tersane-i Âmire Fabrikaları'nda müstahdem İngiliz çarkçı ustalardan, kazgancibaşı Biredan ve diğer altı arkadaşı, maaşlarının düşük olduğu gerekçesiyle ücretlerine zam yapılmasını talep etmişlerdi. Biredan'ın maaşına 2 lira zam yapılarak 22 liraya

yükseltilmiş ve diğerlerinin maaşlarında da % 5-10 arasında değişen oranlarda zam yapılmıştı (BOA, A. MKT. MVL. 70/29: 4 Ocak 1855).

Buharlı makinelerin işletilmesi hususunda 19. asır ortalarına kadar Osmanlı Devleti yabancı uzmanlara büyük ölçüde bağımlı kalmıştı. Zira bu alanda faaliyet gösterecek Osmanlı tebaasına mensup yeterli sayıda uzman bulunmamaktaydı. 19. asır ortalarına kadar bu yeteneklerin elde edilmesi de doğrudan kişisel tecrübelerin bir neticesiydi. Çünkü buharlı makinelerin teknolojik prensiplerini izah eden bilimsel eserler henüz yayınlanmamıştı. Bu nedenle 19. asır ortalarına kadar vapurlarda (buharlı gemiler ve sanayi kuruluşlarında buhar makinelerinin bulunduğu ve vapurhane olarak isimlendirilen kısımlarda) ve fabrikalarda kullanılan makinelere dönük eğitim, neredeyse tümüyle kişisel tecrübeler ve pratiğe dayalıydı. Çarkçı ustaları makineye ait bilgiyi edindikten sonra makinelere yaşanan arızalara da kendi bilgileri ve tecrübeleri çerçevesinde müdahale ediyorlardı. Bu dönemlerde *makine arızası* konusunda Osmanlı çarkçıların baş vurabilecekleri müstakil bir kitap bulunmuyordu. Diğer bir ifadeyle bir arıza-tespit kitabı yoktu. Bu sorun ancak 1853 Aralık ayında İngiltere Deniz Mektebi’nde basılan bir kitap sayesinde çözüldü. Bu eserin yedinci bölümü, makinede yaşanacak bir arızanın nasıl çözüleceği ve alınacak tedbirlere dair bilgileri içeriyordu. Doğrudan çarkçı zabitanına hitap eden kitabın sağlayacağı fayda düşünülerek yalnız yedinci bölümü aynı yıl içinde Türkçeye çevrilerek Bahriye’ye ait matbaa da basıldı. Kitabın İngiltere’de basılır basılmaz İstanbul’da hemen tercüme edilerek çarkçı zabitanının hizmetine sunulması, Osmanlı bürokratlarının teknolojik gelişmeleri yakından takip ettiklerinin kanıtı olmasının yanında, makine kullanma eğitiminde teorik öğretim ihtiyaçlarının da iyiden iyiye şiddetle hissedilmekte olduğunun da açık bir deliliydi (Düzcü 2012: 313).

1840’lı yıllarda yürütülen sanayi çalışmalarında yurt dışından getirilen ustaların çoğu önceleri İngiliz idi. Fakat sonraları Belçika, Fransa, İtalya ve Avusturya’dan da işçi alınmaya başlandı. Osmanlı Devleti’nin yabancı işçi alımlarında İngiltere’den diğer ülkelere doğru yönelmesinin ardında iki temel faktör rol oynamaktaydı. İngiltere dışındaki Avrupa ülkelerinde işçi günlükleri daha düşüktü. Ayrıca Osmanlılar tek bir ülkeye bağımlı kalmak da istemiyorlardı (Clark 1992: 43-44). İlave olarak şu hususun da altını çizmek gerekir: 19. yüzyılda devlet tarafından kurulan sanayi tesislerinde çalıştırılmak üzere uzak bölgelerden temin edilen ustalar yalnız Avrupa’dan değil Amerika’dan, hatta Afrika’dan da getirilmiştir. Örneğin Osmanlı askerlerinin fes ihtiyacını karşılamak için Feshane kurulmuş ve fes yapımı için Tunus’tan fes yapacak

ustalar getirilmişti (BOA, C. İKT. 37/1832). Bu nedenle yurt dışından gelen ustalar yalnız Hristiyanlardan değil Müslümanlardan da oluşmaktaydı.

Tıpkı diğer sanayi kuruluşları ve Fabrika-yı Hümayunlar’da olduğu gibi Veliefendi Basma Fabrikası’nda üretimin önemli bir bölümü makinelerle yapılmakta ve söz konusu makineler de buhar makinesinden elde edilen enerji ile çalıştırılmaktaydı. Dolayısıyla Basma Fabrikası’nda da görev yapan yabancı ustalar bulunmaktaydı.

BASMA FABRİKASINDA ÇALIŞAN AVRUPALI USTALARIN İSİMLERİ VE ÜCRETLERİ

Fabrika-yı Hümayunlar’da görev yapan Avrupalı ustalar bu sanayi kuruluşlarında hiçbir zaman çoğunluğa ya da sayısal olarak önemli orana sahip olmamışlardır. Ancak diğer Fabrika-yı Hümayunların genelinde gözlemlendiği üzere, Basma Fabrikası’nın inşa ve kuruluş çalışmalarının yürütüldüğü yıllarda, bu tesiste çalışan yabancı usta sayısının diğer dönemlere nazaran bir miktar daha fazla olduğu gözlenmektedir. Zira çeşitli makinelerin kurulum ve montajında zorunlu olarak bu işlerde uzman olan Avrupalı ustalardan yararlanılıyordu. Ancak montaj çalışmalarının tamamlanmasıyla birlikte bu teknik personel derhal ülkelerine geri dönüyorlardı. Fakat çalıştıkları süre zarfında oldukça yüksek maaşlar alan bu montaj ustalarının aylıkları fabrikalar tarafından ödendiği gibi Osmanlı ülkesine geliş ve dönüş masrafları (harcırahları) da fabrika bütçesinden karşılanıyordu. Nitekim fabrikanın kuruluş çalışmalarının devam ettiği günlerde, “Basma Fabrikası için satın alınmış olan makinelerin mahallerine vaz’ında (konuşlandırma-montaj) istihdam edilmiş İngiliz Çarkçıların bir yıllık maaşları için 77.000 kuruş, çilingir, marangoz, hamal ve timurcu amelelerinin bir senelik maaşları için de 77.000 kuruş harcanmıştı (BOA, D. DRB. İ. 25/48, lef 3) İngiltere’den getirilen sekiz ustanın harcırahları için de 61.600 kuruş ödeme yapıldı” (BOA, HH. d. No: 557, vr. 123; D. DRB. İ. 25/48).

Üstelik 1846 yılının sonlarında ve henüz erken denilebilecek tarihte fabrikada Avrupa’dan getirilmiş basma ustaları da bulunmaktaydı. Nitekim 1846 Kasım ayına ait bir yazışmada, Avrupa’dan getirilmiş olan basma ustalarına, fabrikanın bir buçuk yıl sonra imalata geçeceği zamana değin ödenmesi gereken toplam aylık ücretin 119.000 kuruş olacağı bildiriliyordu (BOA, HH. d. No: 66, vr. 77-b). Tabii bu kadar erken bir tarihte üretim yapamayacakları hâlde gereksiz yere Avrupa’dan getirilen bu ustalara yapılan maaş ödemelerinden dolayı, zaten sınırlı miktarda olan Basma Fabrikası’nın sermaye kaynakları da heba olmaktaydı. Dolayısıyla bu yabancı ustalar da çalışmadıkları hâlde âdeta yattıkları yerden para kazanmaktaydılar. Elbette bu olumsuz

vaziyetin en büyük müsebbibi, böyle erken bir tarihten itibaren bu ustaları Avrupa’dan anlaşarak getiren ve Basma Fabrikası’nın yönetimini elinde bulunduran Ohannes’ti.

Hazine-i Hassa Muhasebe Kalemî, Avrupalı ustalara ödenen maaşları yakından takip etmeye çalışırdı. Hazine-i Hassa Muhasebe Kalemî kimi zaman fabrikada istihdam edilmiş Avrupalı çalışanların kontrat kayıtlarının yanı sıra ustalara ödenen maaşların kayıtlarıyla birlikte, Osmanlı tebaasına mensup olan işçilere ödenmekte olan ücretlerin listelerini de fabrika müdüründen talep ediyordu (BOA, *HH. HRK.* 6/10). Nitekim 1847 yılı Ağustos’unda, hâlihazırda ve geçmiş dönemlerde fabrikada görev yapmış olan Avrupalı ustaların çalıştığı süreleri ve maaşları belirten listeler düzenlenerek gönderilmişti.

Tablo 1. 1847 Senesinde Basma Fabrikası’nın Avrupalı Ustalarının Aldıkları Ücretler

Görevli çalışanların adı	Aylık maaşı Kuruş	Çalıştığı süre	Toplam maaş Kuruş
Ustabaşı Daffirt	4.583	20 ay	91.660
Kasarcı Con Daffirt	1604	27,5 ay	44.110
Sem Hristofir Daffirt	2.062,5	12,5 ay	25.781
Kalıp Basmacısı Komiston	2.292	12,5 ay	28.650
Kalıp Basmacısının Boyacısı Con	1.375	12,5 ay	17.168,5
Pamuk çarkçısı Filibs	3.208	9,5 ay	30.480
Çulhacı Vilyım	1.430	9,5 ay	13.585
Haşılci Daksyor	1.430	9,5 ay	13.585
Kalıpçı Cozep	900	4 ay	3.600
Litoğrafyacı Bartolomi	1.000	4 ay	4.000
Kalıp Basmacısı Eman	1.100	2 ay	2.200
Tercüman Öseb	1.200	6 ay	7.200
Çulhacı Sergis	750	11 ay	8.250
Çulhacı Bordan	300	11 ay	3.300

Çulhacı Ovakim	200	9 ay	1.800
Çulhacı Ovakim	150	6 ay	900
Çulhacı Simyon	150	6 ay	900
Çulhacı Agob	150	6 ay	900
Basmacı Aris	200	6 ay	1.200
Çulha şakirdanları (10 kişi)	600	6 ay	3.600
TOPLAM:			301.589

Yukarıdaki listede yer alan İngiliz ustaları için ayrıca 61.600 kuruş harcırah ödemesi yapıldı. Böylece 1847 yılında Basma Fabrikası'nda çalışan Avrupalı ustalara maaş olarak ödenen meblağ 363.589 kuruş gibi oldukça yüksek bir rakama ulaşmış oluyordu (BOA, *D.DRB. İ. 25/48*: Ağustos 1847).

1848 yılında Hoca Nersis tarafından düzenlenmiş verilere göre, 1847 Eylül ayından 1848 Şubat'ına kadar çalışan Avrupalı ustalar ve aldıkları maaşlar şu şekildeydi: Ressam Hristofir 2.062 kuruş, Haşılıcı Desyor 1.430 kuruş, Çulha ustası Dorle, Basmacı Eman, Kalıpcı Corci 900 kuruş, Litoğrafyacı Barilci 1.000 kuruş aylık maaş almaktaydılar. Avrupalı pamuk çarhçısı Celint Velob fabrikada 3.208 kuruş aylık ücret karşılığında altı ay çalışmış ve işten ayrıldığı zamanda avdet harcırahı olarak kendisine 7.700 kuruş ödeme yapılmıştı. Bu isimler dışında ayrıca bu altı aylık süreçte 2.292 kuruş aylık ücretle Boyacı Kompistor ve 1.375 kuruş aylık ücretle Basmacı Con Kompistor fabrikada yalnız üç ay süreyle istihdam edilmişler ve daha sonra görevlerine son verilerek gönderilmişlerdi. Bu iki Avrupalı ustanın dönüş yolculukları masrafı olan 15.400 kuruş da fabrika tarafından ödenmişti. Bu tarihlerde yabancı çalışanlarla iletişimi sağlamak için Tercüman Oseb 1.200 kuruş aylıkla fabrika da istihdam edilmişti. Henüz fabrika inşaatının yapımının sürdüğü ve dolayısıyla imalat çalışmalarının gerçekleştirilmediği bu dönemde tesiste çalışanların onu Avrupalı iken, toplam personel sayısı ise 34 kişiydi (BOA, *D. DRB. İ. 24/8*).

1848 yılında fabrikada görev alan yabancı usta sayısında ciddi bir hareketlilik gözlenmektedir. Yıl boyunca tesiste çok sayıda Avrupalı usta çalışmış olmasına rağmen bunlar arasında altı aydan daha uzun bir süre görev yapanların sayısı ise oldukça sınırlıydı.

Tablo 2. 1848 Senesinde Basma Fabrikası'nın Avrupalı Ustalarının Aldıkları Ücretler

İsmi	Maası	Çalıştığı Süre	Harcırah Ödemesi	Toplam Maası
Basmacı Eman	1.200 kuruş	12 Ay		12.000 kuruş
Kalıpçı Düdek	1.000 kuruş	12 Ay		12.000 kuruş
Sarlispor	2.060 kuruş	11 Ay	Avdet 1.000 kuruş	23.665 kuruş
Rozman	833 kuruş	8,5 Ay	Avdet 3.200 kuruş	10.280 kuruş
Elnamador?	1.430 kuruş	9 Ay	Avdet 4.065 kuruş	16.935 kuruş
Smandon?	2.020 kuruş	9 Ay	Gel.-Gid.18.150 kuruş	36.330 kuruş
ConBredor	2.020 kuruş	9 Ay	Gel.-Gid.18.150 kuruş	36.330 kuruş
Vilyım Edin	2.020 kuruş	9 Ay	Gel.-Gid.18.150 kuruş	36.330 kuruş
Buma?	733,5 kuruş	5,5 Ay	Avdet 3.025 kuruş	7.059,5 kuruş
Semin	733,5 kuruş	5,5 Ay	Avdet 3.025 kuruş	7.059,5 kuruş
Düvels	1.430 kuruş	5 Ay		7.150 kuruş
Çulhacı Filib	4.583 kuruş	8 Ay		36.668 kuruş
Basmacı Eraset?	3.667 kuruş	8 Ay		29.336 kuruş
Çarhçı Con Hek?	1.760 kuruş	8 Ay		14.080 kuruş
Ressam Bartelima	1.000 kuruş	7 Ay		7.000 kuruş
Çarhçı Antuvan	2.520 kuruş	4 Ay		10.080 kuruş
Timurcu Covanni	900 kuruş	6 Ay		5.400 kuruş
Hakkak Con	1.650 kuruş	2,5 Ay		4.125 kuruş
Hakkak Rahsi	1.833 kuruş	5 Ay		9.167,5 kuruş
Basmacı Con	1.650 kuruş	5 Ay		8.250 kuruş
KasarçıSimsın	2.017 kuruş	5 Ay		10.085 kuruş

Bürüdon	1.430 kuruş	5 Ay	3.025 kuruş	10.175 kuruş
Hamsın	1.430 kuruş	5 Ay	3.025 kuruş	10.175 kuruş
Çorapçı Elistır	733,5 kuruş	3 Ay		2.200,5 kuruş

1848 yılında fabrikada çalışan Avrupalı usta sayısı toplamda 24 olmakla birlikte (BOA, *HH. d.* No: 258, vr. 77) bunlar aynı anda değil de dönüşümlü olarak görev yaptıklarından tesiste ortalama yabancı usta sayının toplam Avrupalı uzman sayısının yaklaşık yarısı ya da üçte biri kadar olduğu söylenebilir.

1848 yılında Basma Fabrikası'nın faaliyetleri 868.936 kuruşluk zararlarla neticelenmişti. Fabrikada gerçekleşen bu zararın önemli gerekçesinden birisi de Avrupalı ustaların verimsizliğinden kaynaklanıyordu. Yüksek maaşlarla istihdam edilen Avrupalı çalışanlara ödenen yüksek ücretlere karşın, bu ustaların verimli çalışmaması ve işlerini aksatması nedeniyle işlerine son verilmiş ve anlaşmalar gereği bu ustaların ülkelerine geliş-dönüş masraflarının da fabrika tarafından ödenmesi nedeniyle 1848 yılında fabrikanın faaliyetleri büyük bir zararlarla sonuçlanmıştı. Ancak, 1848 yılında Basma Fabrikası'nın zararının tamamı Avrupalı ustalardan kaynaklanmamaktaydı. Çünkü fabrikada istihdam olunmuş 24 kişilik Avrupalı çalışanlar grubuna ödenen 289.467 kuruşu maaş ve 38.515 kuruşu harcırah olmak üzere toplamda verilen meblağ 327.982 kuruş 20 para idi (BOA, *HH. d.* No: 264, vr. 14).

1849 Ekim'imde Basma Fabrikası'ndaki Avrupalı uzmanlar ve bunlara ödenen maaşların ayrıntılarına şöyleydi: Mühendis John 2.000 kuruş, Tercüman Zoros 800 kuruş, Kasarcı Simsın 2.017 kuruş, Basmacı Ginib 1.650 kuruş, Boyacı Eman 1.500 kuruş, Kalemkâr Bercis 1.833 kuruş, Resimci Bartelima 1.000 kuruş, Kalıpçı Josef 1.000 kuruş, Haşılıcı Rudorf 1.430 kuruş, Çulha ustası Enranmon 1.430 kuruş, Çulhacı Ranzim 1.430 kuruş, Kartacı Ceyms Milis 1.430 kuruş ve pamukçu Filibs 4.563 kuruş aylık ücret alıyorlardı. Kartacı Ceyms Milis, 1849 yılı Ekim ayının sonunda fabrikadaki görevinden ayrıldı. 1849 yılında aylık 1.430 kuruş ücretle fabrikada istihdam edilmiş olan Avrupalı ustalardan Ceyms Milis'in kontrat süresi dolmuş ve kendisine ülkesine dönüşü için 4.025 kuruş avdet harcırahı ödenmişti. Böylece 1849 Ekim'inde tercüman dahil Avrupalı çalışan sayısı on üçten on ikiye inmişti ki bu sırada fabrikanın toplam personel sayısı ise 118 kişiydi (BOA, *HH. d.* 18243).

1851 senesi sonlarında Basma Fabrikası'nda çalışan Ecnebi ustaların sayısı dokuz kişiye gerilemişti. Kalıpçı Kasnet 900 ve meslektaşısı Nikola ise 500 kuruş karşılığında

çalışmaktaydı. Avrupalı boyacı ustası 5.625 kuruş aylık ücretle maaşı en yüksek olan isimdi. Fakat ismi defterde belirtilmeyen bu Avrupalı usta Basma Fabrikası’nda yalnız 7 ay kadar çalışmış ve 1852 Mart’ının sonunda görevinden ayrılmıştı. Diğer Avrupalı ustalardan Haşılıcı Purudor 1.750 kuruş, Resimci Bartelima ve Veber 1.000’er kuruş, Çelikçi Belom 1.675 kuruş, Basmacı Şumsar 1.250 kuruş, Çukacı Firiso 1.000 kuruş ücret karşılığında çalışıyorlardı. 1851 yılında Avrupalı çalışanların sayısı dokuz kişiye gerilemişti. Üstelik bu dönemde Basma Fabrikası’nda çalışan sayısı 118 kişiden 310 kişiye yükselmişti (BOA, *HH. d.No: 563*, vr. 29-30).

1853 Haziran’ında fabrikada çalışan Avrupalı sayısı tesiste tercümanlık vazifesini aylık 450 kuruş maaş karşılığında ifa eden Nikola dahil yedi kişi idi. Boyacı Arlok 5.625 kuruş aylıkla Avrupalı ustalar arasında maaşı en yüksek olan kişiydi. Haşılıcı Bururot 1.750 kuruş, Ressam Bartolima ve Veber 1.000 kuruş, çelikçi Simsın’da 900 kuruş aylık ücret karşılığında çalışmaktaydılar (BOA, *HH. d.No: 568*, vr. 139-a). 1854 Aralık ayında da çalışan Avrupalı usta sayısı yine yediydi. 1854 yılında Basma Fabrikası’nda çalışan personel sayısı ise 313 kişiydi (BOA, *HH. d.No: 568*, vr. 138-b). Bu rakama göre Avrupalı ustaların toplam personel kadrosu içindeki payı % 2,23 oranına tekabül etmekteydi.

Sonraki yıllarda da Avrupalı usta sayısının pek değişmediği, bu rakamın 1850’li yıllar boyunca altı ile sekiz arasında dalgalandığı gözlenmektedir. Örneğin 1855 senesinde Temmuz ayında fabrikada görevli Avrupalı ustaların (Frenk) sayısı yedidir. 1855 Ağustos’unda ise Avrupalı altı ustaya ödenen aylığın toplamı 10.600 kuruştur (BOA, *HH. d. No: 8*).

Basma Fabrikası’nın ilk yıllarında yabancı uzmanlarla iletişimde aracılık eden tercümanlara oldukça yüksek ücretler ödeniyordu. Örneğin; 1847-1848 senesinde yabancı çalışanlarla iletişimi sağlamak için Tercüman Oseb, 1.200 kuruş aylıkla fabrika da istihdam edilmişti (BOA, *D. DRB. İ. 24/8*). 1853 yılından itibaren yabancı ustalarla iletişimi sağlayan bu görevlilerin maaşında da ciddi bir indirime gidildiği görülmektedir. 1853 yılında Tercüman Nikola 450 kuruş aylık ücret karşılığında görev yaparken 1854 yılında bu maaşın 500 kuruşa yükseltildiği (BOA, *HH. d.No: 568*, vr. 138/b -139/a) ve sonraki yıllarda da tercümanlık hizmetinde başka bir ismin bulunmasına rağmen tercümana ödenen ücrette değişikliğe gidilmediği görülmektedir. Nitekim 1859 yılında fabrikada tercümanlık yapan Kirhor’a ödenen aylık hâlâ 500 kuruş idi (BOA, *HH. HRK. 10/1*).

1859 yılı Temmuz ayında fabrikada görevli Avrupalı ustaların sayısı yedidir. Resimci Bartelemo (1.600 kuruş), Resimci Debyır (2.000 kuruş), Basmacı Haşer (292 Frank), Hakkak Antuvan (333 Frank), Makineci David (945 kuruş), Vapurcu Röyf(?) (1.800 kuruş) ve oğluna da 260 kuruş aylık ödeniyordu (BOA, *HH. HRK.* 8/14). Tercümanlık hizmeti veren Kirhor’a aylık 500 kuruş maaş verilmekteydi (BOA, *HH. HRK.* 8/13).

Basma Fabrikası hakkında malumat veren bazı araştırmalarda, bu fabrikada çalışan Avrupalı ustaların tesisteki görevlerden uzaklaştırılmalarına ilişkin olarak 1860’lı yılların ikinci yarısı üzerinde durulur. Bu kaynaklarda yer alan bilgilere göre, 1867’de Nizamiye İdaresi (Harbiye Nezareti) emrine verilen Basmahane’de, zamanla yabancı ustalara yol verilmiş ve yerli sanatkârlar işe alınmıştır. Makinelerin idaresi de Bahriye’den getirilen çarkçı zabıtlere tevdi edilmiştir (Toprak 1985: 1345).¹ Aslında tesiste görevli Avrupalı personelin sayısında gerçekleşen indirim 1867 yılında değil, 1860 yılındadır. Basma Fabrikası’nda basma imalatına son verilmesi kararının alınmasının ardından, tesiste bu işle görevli Avrupalı personelin görevlerine son verildiği gibi, Avrupalı ustaların yanı sıra tercümanlık hizmetinde görevli personelin vazifesine de son verilmişti. 1859 yılında fabrikada Avrupalı yedi çalışan bulunuyordu. Avrupalı çalışan isimler kayıtlarda Frenk ustaları grubu içinde gösteriliyordu ki Tercüman Kirhor’da Frenk ustaları grubu içinde yer alıyordu. 1859 Haziran’ında fabrika da çalışan Avrupalı (Frenk) ustalar Resimci Bartelimo 1.600 kuruş, Resimci Desyer 2.000 kuruş, Basmacı Haşer 292 Frank, Hakkak Antuvan 333 Frank, çoraphanede görev yapan Mister Rebef 2.000 kuruş ve pamukhaneden sorumlu Mösyö Şansez 2.500 kuruş idi (BOA, *HH. HRK.* 8/14). Basma Fabrikası’ndaki basmahanede çeşitli sebeplerden dolayı bir müddetten beri üretim yapılmadığından basma imalatı için istihdam olunmuş olan usta ve ameleye beyhude maaş ve ücret verilmekteydi. Basma imal edilmesi gerektiğinde fabrikanın bez imalatı ile meşgul olan çalışanlarından bazılarıyla da bu üretimin gerçekleştirilebileceği belirtilerek, basmahanede görevli Avrupalı çalışanlardan kontrat süreleri dolmuş olan ustalara ülkelerine dönmeleri için ruhsat verilmesi ve basmahanede görevli Osmanlı tebaasına mensup çalışanların da bez tezgâhlarında istihdam edilmesine ilişkin Müdür Hurşit Efendi’nin teklifi uygun bulunmuştu (BOA, *HH. d.* No: 84, vr. 15-b). Avrupalı ustalarla iletişimi sağlamak için Tercüman Kirhor’dan yararlanılıyordu. Kirhor’un aylığı ise 500 kuruştü (BOA, *HH. HRK.* 20/40). Fabrikada basma üretimine son verilmesinin ardından Avrupalı ustalar

¹ Basma Fabrikası’nın Askeri idareye devri 1867 değil, 1876 yılındadır. 1863 yılında bu yönde bir teşebbüste bulunulmuş ise de bu gerçekleşmemiştir, bkz. BOA, *A. MKT. MHM.* 269/62 (13 Temmuz 1863).

ülkelerine gittiler ve bu nedenle Tercüman Kirhor’un da görevine son verildi (BOA, *HH. d.* No: 84, vr. 15-a). Basma Fabrikası’nda görevleri sona ererek ülkelerine gönderilecek çalışanlardan Resimci Virek(?), Tercüman Kirhor, Hakkak Antuvan, Basmacı Haşer’e yapılacak maaş ödemeleri ve yol harcırahları için de toplam 40.335 kuruş 16 para ödeme yapılmıştı (BOA, *HH. d.* No: 84, vr. 15-a).

1860 yılından sonra Basma Fabrikası’nda istihdam edilen Avrupalı usta sayısı genellikle bir-iki kişiden ibaret olmuştur. 1864 yılı Mart ayına ait kayıtlara göre fabrikada çalışan görevlilerin sayısı memurlar dahil olmak üzere 298 kişiydi. 1864 yılı Mart-Nisan aylarında fabrikada görevli tek Avrupalı usta 2.500 kuruş aylık ücret karşılığında çalışan Pamukhane ustası Mösyö Sanşez idi (BOA, *HH. d.* No: 22552). Fabrika yönetiminin Askerî İdareye devredildiği döneme yakın bir tarihte, 1876 yılı Mart’ında, fabrikada çalışan Avrupalı usta sayısı yalnızca ikiydi. Bu isimler aylık 1.800 kuruş ücret karşılığında çalışan Makineci Toridon ile çarhçı ameleleri arasında 1.200 kuruş aylık ücret karşılığında hizmet veren usta Lui idi (BOA, *HH. d.* No: 25055).

FABRİKA-YI HÜMAYUNLARDA ÇALIŞAN YABANCI USTALARDAN VERİM ALINAMAMASININ NEDENLERİ

Osmanlı idarecilerinin, Avrupalı ustalarla sonradan herhangi bir sorunla karşılaşmamak için almış oldukları tüm tedbirlere ve sözleşmelerdeki açık hükümlere rağmen yine de Fabrika-yı Hümayunlar’daki yabancı çalışanlarla fabrikadaki idareciler arasında bir takım problemlerle karşılaşmıştır. Nitekim Basma Fabrikası’nda olduğu gibi diğer Fabrika-yı Hümayunlarda çalışan yabancı ustalarla yaşananlar, genellikle sorunlu hadiselerdi. Bu sorunların bir kısmı yabancı ustaların tavır ve tutumlarından kaynaklanıyordu. Örneğin; işe zamanında gelip gitmemek, verimli ve disiplinli şekilde çalışmamak, emri altında çalışan Osmanlı tebaası işçilere kötü davranmak, amirlerinin emirlerine itaat etmemek gibi davranışlar, Avrupalı ustalardan kaynaklanan olumsuzlukların başında geliyordu. Üstelik, mesleki hünelerini Osmanlı işçilerine öğretmek üzere istihdam edilmiş olmalarına ve kendileriyle yapılan sözleşmelerde bu hususa açıkça yer verilmiş olmasına rağmen, Avrupalı uzmanlar “yaptıkları işin püf noktalarını gizlemek” için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. Yukarıda sıraladığımız olumsuz etmenler nedeniyle ve özellikle yabancı uzmanların mesleki sırlarını saklamaları sebebiyle yabancı ustalardan umulan katkı sağlanamamıştır.

Osmanlı Devleti’nin yabancı ustalardan arzu ettikleri ya da bekledikleri düzeyde istifade edemediklerini belirtmek gerekir. Mali imkânsızlıkların yetersizliği, sınai tesislerde yeterli düzeyde iş disiplininin geliştirilmemesi ve başıbozuk bir çalışma ortamı (Çetin

2002: 814) yerli işçilerin yabancı dil bilmemeleri ve yurt dışından gelen uzmanların da Türkçe konuşamamaları nedeniyle, yabancı ustalarla sağlıklı bir iletişim kurulamamıştır. Aslında bu tür sorunların farkında olan yetkililer, yabancı ustalarla iletişimi sağlamak için Fabrika-yı Hümayûnlar'da yabancı ustalarla ile iletişimi sağlamak amacıyla yabancı dil bilen tercümanlar da bulunduyorlardı. Nitekim daha fabrikanın inşa çalışmalarının sürmekte olduğu bir dönemde, 1846 yılında, Basma Fabrikası'nda tercümanlık hizmetinde Artin ve Bedros isimli tercümanlar görev yapmaktaydı (BOA, *D. DRB. İ.* 14/18 (27 Nisan 1846)). Üstelik yabancı ustaların mesleki hünerlerinin aktarılması yalnız tercümanlar vasıtasıyla da sağlanmıyordu. Şayet, yerli çalışanlar arasında yabancı dile vakıf isimler varsa bu işçiler de yabancı ustaların yanında istihdam ediliyorlardı. Örneğin Fransızcaya vakıf olduğu bildirilen Ahmet Efendi, 19 Mayıs 1852 tarihinde Basma Fabrikası'ndaki boyacı yanına çırak verilmek suretiyle bu sanatın inceliklerini öğrenmesine gayret edilmekteydi (BOA, *HH. d.No:* 644, vr. 12). Ahmet Efendi'nin Avrupalı ustalardan birisinin yanına çırak olarak verilirken boyacının tercih edilmesinin nedeni, fabrikadaki en yüksek maaşı boyacı ustalarının almasından kaynaklanıyordu. Nitekim 1851 (BOA, *HH. d.* 563: 29) ve 1853 yılında Basma Fabrikası'nda boyacı olarak istihdam edilmiş Avrupalı ustaya 5.625 kuruş aylık ücret ödeniyordu (BOA, *HH. d.* No: 568, vr. 139-a).

1840'lı yıllarda Fabrika-yı Hümayunların idaresinde özel yetkilere sahip Barutçubaşı Ohannes'de, Avrupalı işçilerin yerlilere bir şey öğretmemesinden şikâyet ediyordu. Ohannes Avrupalı ustaların memleketlerinde iken kabul ederek imzaladıkları kontrat hükümlerine burada uymadıklarını, yerli çalışanlara hiçbir şey öğretmediklerini ve türlü türlü oyunlarla memleketin parasını alıp savuşup gittiklerinden şikâyet etmekteydi. Bu nedenle, Osmanlı ahalisinden kabiliyetli muallimler yetiştirilmesi zaruretinden bahsetmekte ve bunun için de talimhaneler açılarak gerekli bilgilerin burada öğretilmesine gayret edilmesini önermekte (BOA, *HH. d.* No: 69, vr. 90/a-b ve 91a). ve Fabrika-yı Hümayûnlar için Maden, Hendese (mühendis), Kimya ve Ağnam-ı Şahane talimhanelerinin açılmasının gerekli olduğunu dile getirmekteydi. Bu amaç doğrultusunda Zeytinburnu Demir Fabrikası kompleksi içinde bulunan amele koğuşlarının bir bölümünün Talimhane hâline getirilmesi ve gerekli demirbaş eşyaların satın alınarak oraya yerleştirilmesi önerilmekteydi (BOA, *HH. d.* No: 69, vr. 90 a-b, 91a).

Fabrikaların ilk kez üretime başladığı 1840'lı yıllarda Osmanlı idarecileri, Avrupalı ustaların mesleki sırlarını gizledikleri ve üstelik fütursuz davranışları nedeni ile kabiliyetli yerli amelelerin bile pek fazla bir şey öğrenemediklerini ve bir aydan fazla

çalışan Avrupalı ustanın nadir olduğundan şikâyet ediyorlardı. Avrupalı ustalara ne vaatte bulunulursa bulunulsun zaman geçirmekten ve akça kazanmaktan başka bir şey düşünmedikleri yetkililerce de açıkça itiraf edilmekteydi. Fakat şimdilik bu sanatı elde edilebilmesinin böyle masraflı bir yoldan başka imkânının olmadığı da dile getirilmekteydi (BOA, *HH. d.No: 255*, vr. 39). Kalifiye personel temin etme sorunu aşmak için önerilen bir diğer yöntem de Avrupa’ya öğrenci gönderilmesiydi. Bu amaç doğrultusunda Hereke Fabrikası’nda çalışan Ali Efendi ve arkadaşlarının (Paris’e sanayi tahsili için gönderilen diğer isimler Şakir, Şeref ve Ahmet Efendiler idi) Avrupa’ya gönderilmesine karar verildi (BOA, *D.DRB. MH. 966/13*). Bu kişiler ülkeye döndükten sonra başta Hereke olmak üzere diğer Fabrika-yı Hümayunlarda çalışan yerli işçilerin yetiştirilmesinde görevlendirileceklerdi (BOA, *HH. d.No: 66*, vr. 88, 89, 96, 103-b; BOA, *HH. d.No: 67*, vr. 45 a-b).

Özellikle 1840’lı yıllarda sınai tesislerdeki yöneticilerin, Fabrika-yı Hümayunların bazı kısımlarında yabancı ustaları istihdam etme mecburiyetinden kurtulamamalarında yerli işçilerden kaynaklanan bir sorunla da karşı karşıya oldukları da bilinmelidir. Bunun böyle olmasının nedeni deyim yerindeyse “yerli işçilerden de pek fazla hayır görülmemesinden”di. Fabrikalarda yeni teknolojiyle sınai üretimi öğrenen yerli çalışanlar fabrikadaki görevlerinden ayrılmaktaydılar. Sanayi-i nesciyeyi (dokuma sanayi) öğrenen yerli işçilere, fabrikada çalışmaya devam etmeleri durumunda ne kadar iyi muamelede bulunulacağına dair yapılan açıklamalara rağmen, oraya buraya savuşup gitmekte olduklarından şikâyet edilmekte ve bu nedenle de fabrikalarda yabancı ustaları (tebaa-yı ecnebiye) istihdam etmekten bir türlü kurtulamadığına temas edilmekteydi (BOA, *HH. d.No: 65*, vr. 21 7 N 1261-29 Ağustos 1846).

Avrupalı ustalardan arzu edilen derecede faydalanılamamasında başka birtakım etkenler de söz konusuydu. Örneğin; yurt dışından uzman olarak getirilen bazı isimler mesleki bilgi ve becerileri açısından yeterli düzeyde değillerdi. Cam ve Billur Fabrikası’nda da nitelikli yabancı iş gücünden faydalanılması düşüncesiyle Paris’ten dört adet şişe ustası getirtilmişti (*Topkapı Sarayı*, d. 02756-0017-00-002.). Ancak ilerleyen günlerde Cam ve Billur Fabrikası için Avrupa’dan getirtilen bu ustaların mesleklerinde erbab olmadıklarından şikâyet ediliyordu (BOA, *MB. 16/141*).

Yurt dışından gelen ustalardan yeterli şekilde istifade edilememesinde yerli çalışanların bu uzmanlara yönelik antipatik tutumlarını da unutmamak gerekir. Zira Osmanlı tebaasına mensup bazı çalışanların yabancı uzmanlara iyi gözle bakmadıkları bilinmektedir. Kalifiye eleman olarak istihdam edilmiş yabancı ustalar, yerli işçilerin

aldıkları maaşın birkaç katı ücret almaktaydılar. Bu yüzden yerli işçilerin bir bölümü yabancı ustalara kıskanç bir tavırla yaklaşmaktaydılar. Örneğin; Mc Farlane, Osmanlı tebaası Ermeni işçilerin kendilerine nazaran çok daha yüksek maaş aldıklarından dolayı Fransız ustalardan nefret ettiklerini aktarır (Mc Farlane 1850: 609).

Avrupalı ustalarla yaşanan olumsuzluklardan bazılarının sorumlusu ise bizzat devletin kendisiydi. Osmanlı Devleti'nin sebep olduğu sorunlara gelince bunun en çok rastlanılan örneği maaşların zamanında ödenmemesiydi. Üstelik yabancı ustaların maaşlarını zamanında alamamaları gibi olumsuzluklar Fabrika-yı Hümayunların tamamında gözlenen bir durumdu. Nitekim Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda çalışan Prusya Devleti vatandaşı işçiler, fabrikadaki aylıklarının üç aydır ödenmediği gerekçesiyle Prusya maslahatgüzarlığına müracaat etmişlerdi (BOA, A.MKT. 142/99). İstanbul'daki elçilikte görevli Prusyalı yetkililer, vatandaşlarının maaşlarının ödenmesi için Osmanlı Hükûmeti nezdinde temasa geçmişlerdi (BOA, HR. TO. 139/31).

SONUÇ

1840'lı yıllarda kurulan ve Fabrika-yı Hümayun olarak anılan devlete ait sanayi tesislerinde, Avrupa'dan ithal edilen makinelerin yanı sıra bunları kullanacak ustalarda getirilmişti. Fabrika-yı Hümayunların her biri için Avrupa'dan getirilen ustalar, iki elin parmaklarını geçmeyecek derecede sayısal açıdan sınırlı olmasına rağmen, yakın zamanlara kadar Tanzimat Dönemi Osmanlı sanayisi üzerine yapılan çalışmalarda, söz konusu devlet tesislerindeki üretim faaliyetlerinin büyük ölçüde yurt dışından gelen personel tarafından yürütüldüğü aktarılır. Arşiv verilerine dayanmaksızın gerçekleştirilen bu yorumlar Fabrika-yı Hümayunlardaki üretim gerçekleriyle örtüşmemektedir. Zira yüzlerce personelin çalıştığı tesislerde üretim faaliyetleri daha ziyade Müslim ve Gayr-ı Müslim Osmanlı vatandaşları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Fabrikaların ilk açıldığı dönemlerden itibaren Osmanlı idarecilerinin sanayi kuruluşlarında Avrupalı ustaları istihdam etmelerinin ardında çeşitli sebepler bulunmaktaydı. İthal edilen makineleri kullanmak üzere Avrupa'dan getirilen ustalar vasıtasıyla gerçekleştirilen teknoloji transferinin yanında, Avrupalı uzmanların üretim faaliyetlerini gözlemleyen yerli çalışanların zamanla bu makineleri kullanmayı öğreneceğini ve böylece iyi yetişmiş, kalifiye yerli insan gücüne sahip olunacağı umulmaktaydı. Ancak sanayi kuruluşlarında yabancı ustalarla yaşanan hadiseler sorunlarla doluydu ve daha önceden yapılmış iş sözleşmelerinde açık biçimde yer alan hükümlere rağmen, disiplinsiz şekilde hareket eden Avrupalı ustalar, üretim

faaliyetlerinde istikrarsız bir görüntü çizdikleri gibi, mesleki becerilerini saklamak hususunda da özel bir gayret sergilemişlerdi. Dolayısıyla Avrupalı ustalardan beklenen katkılar da tam olarak sağlanamamış fabrikalardaki üretim faaliyetleri ve mesleki bilgi aktarımı da daha ziyade yerli çalışanlar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen, oldukça yüksek ücretler ödenerek Avrupa’dan uzmanların getirilmesi, sanayileşme konusuna verilen önemin ciddi bir göstergesi olarak kabul edilmelidir

KAYNAKÇA

AYDÜZ, Salim (1998). “XIV-XVI. Asırlarda, Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrenciyan)”, *Bellekten* LXII (235): 779-830, Ankara.

AYTEMUR, Ö. Janset (2010). *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, İstanbul.

BAKIR, Abdulhalik (2001). “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Bellekten*, LXIV(241): 749-826, Ankara.

BULUŞ, Abdülkadir (2000). *Hereke Fabrikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

CHARLES, Mc Farlane (1850). *Turkey And It’s Destiny*, London.

ÇETİN Birol (2002). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknolojinin Takibi (1700-1900)”, *Türkler*, Cilt 13, Ankara.

CLARK, Edward C. (1992). “Osmanlı Sanayi Devrimi” *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, 37-52, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

DÜZCÜ, Levent (2012). *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.

GİZ, Adnan (1970). “Türkiye’de İlk Buhar Makineleri” *İSOD*, İstanbul.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1992). “Osmanlıların Batıda Gelişen Bazı teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, 121-139, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

KARAL, Enver Ziya (1996). *Osmanlı Tarihi*, Cilt VI, Ankara.

KARAVAR, Hilal (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuka Fabrikası*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

KÜÇÜKERMEN, Önder (1998), *Feshane Defterdar Fabrikası*, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1981). “Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, 519-605, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

MURPHY, Rhoads (1992). “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü” *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalara Yeni Görüşler*, 7-20, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ÖKÇÜN, A. Gündüz (1972) “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, *AÜSBFD*, XXVII(1): 135-166, Ankara.

ÖNSOY, Rıfat (1983). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)”, *Bellekten*, XLVII (185): 195-235, Ankara.

QUARTER, Donald (2004). *Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları.

TOPRAK, Zafer (1985). “Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları.

TURGUT, Mehmet (1985). *Japon Mucizesi ve Türkiye*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

YILMAZ, Serap (1992). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden II” *Bellekten*, LVI (215): 31-62, Ankara.

YILMAZ, Serap (1993). “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İpekli Dokuma Endüstrisine Genel Bir Bakış ve Fransa İle İpekli Kumaş Ticareti”, *X. Türk Tarih Kongresi (Bildiriler)*, Cilt IV, ss. 1651-1670, Ankara: TTK.